

ЖЕРТВИ ФАШИЗМУ – ДО СКОРБОТНОЇ КНИГИ

О.Д.Довганч

Скорботна книга... До неї занесені прізвиська тих закарпатців, які загинули в концтаборах та на фронтах у роки Другої світової війни. Трагічна доля наших молодих криван. Адже у XX столітті вони змушені були брати участь у війнах у різних арміях, зокрема у роки першої світової війни - в австро-угорській, яка воювала на італійському і російському фронтах, у роки другої світової війни - аж у чотирьох: в угорській і німецькій, чехословацькій і радянській, з яких перші дві воювали на німецько-радянському фронті проти двох других. І лише один раз у XX столітті закарпатці захищали свою рідну землю Карпатську Україну від угорських окупантів у березні 1939 року у складі організації народної оборони "Карпатська січ".

Та найбільше закарпатців гинуло в бою в роки Другої світової війни у складі угорської армії, яка разом з німецькою воювала проти Радянського Союзу у 1941-1945 роках. І не їх вина, а біда, що вони насильно були мобілізовані до цієї армії і відправлені на радянсько-німецький фронт як гарматне м'ясо. Спочатку угорська армія на східному фронті несла окупаційну службу, а згодом була залучена і до фронткових операцій німецько-фашистських військ і врешті зазнала тут повного краху...

Х Х Х

Напередодні Другої світової війни Угорщина прагнула повернути собі землі із слов'янським населенням Словаччини, Закарпатської України, Воеводини і Банату з території Югославії. І вона почала це здійснювати від першого Віденського арбітражу, коли Ужгород, Мукачево і Берегове були передані Угорщині. Після окупації Карпатської України 15-18 березня 1939 року Угорщина одержала не лише територію, але й людський фактор для поповнення своєї армії за рахунок військовозобов'язаних закарпатців.

З цього приводу у меморандумі екзильного уряду Карпатської України, який перебував у Празі, від 30 листопада 1939 року міністру закордонних справ Німеччини. Ріббентропу зокрема вказувалося, що існує "рух серед українського населення за приєднання Карпатської України до Радянського Союзу. Доказом цього служить постійне дезертирство з угорської армії солдатів української національності на територію, зайняту радянськими військами (тобто Західну Україну - О.Д.), число їх із кількості всіх узятих становить набагато більше 50

випадків. До того ж усе частіше трапляються випадки втеч у Радянський Союз української інтелігенції".¹

Коли у квітні 1939 року почали розгортатися події навколо Угорщини з боку фашистської Німеччини міністр закордонних справ Радянщини Іштван Чаки писав угорському посланнику в Італії, що у зв'язку німецько-польського конфлікту Угорщина "більшу частину мобілізованої армії направить в Карпатську область і до румунського кордону".² Отже, закарпатці уже тоді підпадали під першу широку мобілізацію угорської армії.

Слова меморандуму уряду Карпатської України в екзиль про відведення молоді від призову в угорську армію і втечі із самої служби підтверджуються численними фактами із кримінальних справ закарпатських втікачів в СРСР у 1939-1941 роках. Але спочатку у жовтні 1939 року багатьох закарпатських втікачів радянські прикордонники повертали додому. Так було з такими втікачами, як І.Ю. Андрійцьо, В.В. Андрійцьо, В.І. Русанюк з с. Нижче Селище, С.М. Чижмар, В.М. Чижмар з с. Копашново Хустського району, М.Ф. Фегер з с. Угля, Г.М. Маркус з с. Дубове Тячівського району та

III
М.І. Лазур з с. Руська Мокра Тячівського району другий раз переходив кордон у грудні 1939 року. Як і в перший раз, так і в другий з ним була група хлопців призовного віку. На питання слідчого, чому тікав в СРСР, він відповів: "Лише тому, що не бажав йти служити в угорську армію. В армію треба було йти в 1940 році, але я знав, що там солдати-українці перебувають у дуже важких умовах, а хто не вміє розмовляти по-угорськи, того б'ють і примушують виконувати непосильну роботу".³

Чимало юнаків не бажало навчатися в угорській профашистській молодіжній організації "Левенте", яка готувала молодь до служби в угорській армії. Тому вони теж втікали в Радянський Союз. Ось що розповів на допиті І.М. Зизич 15 жовтня 1939 року, будучи на військовому занятті, юнаки співали закарпатські народні пісні. Учитель, який навчав їх, став кричати на них, а деяких побив і тягнув за волосся. "Ми цим вчинком, - говорив він, - були обурені і це послужило поштовхом до того, щоб негайно втекти у Радянський Союз. 15 жовтня о 9 годині вечора, ми, 6 чоловік, пішли в ліс, де переночували, а ранком 16 жовтня попрямували до кордону."⁴ І таких прикладів можна навести чимало.

У цьому плані треба вказати і на другий Віденський арбітраж. У 1940 році, коли вирішувалося питання про передачу Угорщині

румунської території, зокрема, північної і північно-східної частини Трансильванії, де проживали угорці, і яку вони називали Ерделем. В цей час була проведена мобілізація до угорської армії, в тому числі і з території Закарпаття, і її з'єднання були відправлені до румунського кордону.⁵

Учитель М.М.Цифра з с.Дубриничі Перечинського району, який нелегально перейшов угорсько-радянський кордон 11 серпня 1940 року, на допиті докладно розповів про важке економічне становище Закарпаття після його окупації угорськими військами, а також про те, що в Угорщині була проведена мобілізація влітку 1940 року в угорську армію у зв'язку з підготовкою "війни проти Румунії" і що останній пропонують віддати Трансильванію.

Він також вказував, що сам бачив нову карту Угорщини, на якій до цієї держави були приєднані Трансильванія і Словаччина. Крім цього, він повідомив, що закарпатські юнаки не бажають служити в угорській армії і тікають з неї, а потім нелегально переходять в СРСР.⁶

Ці факти підтвердив й інший втікач із с.Дубриничі Перечинського району службовець П.П.Соляник, який сказав, що угорські офіцери змушують над солдатами, "застосовують до них найжорстокіші покарання аж до підвішування за руки". Особливо негативно ставляться до тих солдатів, які не вміють розмовляти угорською мовою.⁷

Тоді ж, коли угорські війська готувалися вступити в Трансильванію, велика частина їх зосередилася в с.Богдан Рахівського району, де від селян забрали всіх коней і вози, а також призвали в армію людей віком від 20 до 50 років. Тому, ухилившись від служби в угорській армії, мешканець села М.С.Кузьмович втік тоді в СРСР.⁸

Прем'єр-міністр Угорщини Пал Телекі так пояснював Гітлеру необхідність мобілізації угорської армії у цей час: по-перше, треба було заспокоїти угорську громадську думку, яка була незадоволена бездіяльністю угорського уряду у трансильванському питанні; по-друге, попередити румунський уряд, щоб румунське селянство не вчинило кроваву розправу над угорським населенням; і, по-третє, заспокоїти тривогу угорського населення Трансильванії і не дати йому приводу для необдуманих дій, бо угорський уряд стоїть на боці його охорони.⁹

30 серпня 1940 року у Відні були підписані протокол і арбітражне рішення, згідно якого до Угорщини відходило 43 тис. кв. кілометрів території з населенням 2,5 млн.чоловік, у тому числі млн.чоловік румунської національності. Незважаючи на те, що солдати

вирішного року після цієї акції були відпущені додому, нелегальні втечі в Радянський Союз і далі тривали.

Від служби в угорській армії рятувалися мешканці с.Буковець Міжгірського району Ф.М.Білак, М.Ю.Карпович, П.Плетан, М.Ф.Черепанинець, Д.В.Шелеп, В.І.Щур, які у травні 1940 року нелегально перейшли кордон з Угорщини в СРСР.¹⁰

Така ж велика група майбутніх призовників в угорську армію вийшла через угорсько-радянський кордон і з с.Синевир Міжгірського району. У її складі було близько 20 юнаків. Серед них Ф.Бобонич, В.Бобонич, Ф.Вовчок, С.Кут, Ф.Микулин, В.Попович, М.Ринко, В.Сятиня, І.Соломон, М.Чабрун, І.Шутак та ін.¹¹

"В Радянський Союз я перейшов за своїм бажанням, - відповідав на допиті 2 липня 1940 року мешканець с.Ганичі Тячівського району П.Г.Герич. - В Угорщині ні від кого жодного завдання не одержував. Перейшов кордон тому, що в Угорщині я і моя родина жили дуже бідно, причому мене хотіли взяти в угорську армію, а у ній служити я не хотів. За розповідями моїх товаришів, там харчують погано, а за незнання угорської мови б'ють".¹²

І таких прикладів, коли молодь краю, не бажаючи служити в угорській армії, ще перед майбутнім призовом чи мобілізацією нелегально втікала через кордон з Угорщини в Радянський Союз, виявлено багато. Зокрема зустрічаються випадки, коли закарпатські юнаки дезертирували вже із самої армії, або прибувши додому, у відпустку, на збирання врожаю чи на різдвяні свята, не поверталися у свої військові частини, а переходили в СРСР.

Так зробив В.Г.Буковецький з м.Хуст. На допиті він сказав: "У червні 1940 року я був мобілізований в угорську армію у 24 прикордонний полк на румунському кордоні. Служити було важко (чекали війни з Румунією), солдатів били за нерозуміння угорської мови. І 15 серпня ц.р. мені дали відпустку на 7 днів, після чого я цим скористався, щоб позбутися від служби в армії і пішов на територію СРСР".¹³

11 січня 1940 року після відпустки дезертирували з угорської армії І.А.Маркевич, П.В.Дирич з с.Голятин, В.І.Янич з с.Верхній Студений Міжгірського району. Всі троє стверджували, що служити їм дуже важко через незнання угорської мови і знущання із солдатів-українців.¹⁴ Так дезертирували з армії і В.І.Ігнась та І.О.Курдила, які служили в угорському місті Мішкольд. Так зробив і М.Яблонський з с.Ясіня Рахівського району і разом з своїм другом-гімназистом

М.М.Теняком з Королева, у серпні 1940 року опинився на території СРСР.¹⁵

Окремі дезертири з угорської армії забирали з собою цілу родину. Так зробив В.М.Попка родом з с.Тур'я-Бистра Перечинського району. Спочатку він перейшов на словацьку територію, а звідти уже повернувся додому і з своєю дружиною О.Ф.Плавайко перейшов в СРСР.¹⁶

Дезертири з угорської армії Ф.Д.Фабрицій з с.Руська Мокра Тячівського району взяв з собою дружину і четверо дітей, Ю.В.Костяк з с.Лопухова - дружину і трое дітей, Й.П.Філіп з с.Нанково - дружину і трое дітей і з ними подалися через угорсько-радянський кордон. Всі вищезгадані втікачі були засуджені особливими нарадами і відправлені в різні табори - окремо чоловіки і окремо жінки, а дітей відбирали і посилали у дитячі колонії.

І таких випадків можна навести багато. Взагалі досі виявлено, що з угорської армії за 1939-1941 роки дезертирувало понад 200 закарпатських юнаків, серед яких були і представники єврейської національності. Всі вони піддавалися суду і відправлялися в табори ГУЛАГУ.

Варто відмітити, що територіальні конфлікти між Угорщиною і сусідніми країнами за захоплення і прирощення території у 1940-1941 роках відбувалися по суті мирним шляхом. На полі бою не гинули солдати, в тому числі і закарпатці, хіба за винятком тих, які могли померти під час якихось аварій, або інших непередбачених випадків.

Третій масовий призов закарпатців до угорської армії відбувся у 1941 році під час окупації Німеччиною Югославії, і коли Угорщина зайняла область Воєводину (угорська назва Бачка), а також трикутник області Бараня і міжріччя в районі ріки Мура, а потім уже після вступу Угорщини у війну проти Радянського Союзу на боці фашистської Німеччини.

А цей вступ Угорщини проти СРСР відбувся таким чином. Фашистська Німеччина 22 червня 1941 року без офіційного оголошення війни напала на Радянський Союз. На другий день, 23 червня угорський уряд розірвав дипломатичні відносини з СРСР. Така позиція Угорщини впливала з меморандуму начальника генерального штабу угорської армії прем'єр-міністру від 14 червня 1941 року, у якому перший пропонував "добровільне приєднання" Угорщини до німецько-російської війни і широко обґрунтував цю ідею.

А міністр оборони Угорщини Варта самовпевнено заявив: "Оскільки німці одержали перемогу над поляками за три тижні і

приблизно за такий же строк покінчили з французами, розбили югославську армію за 12 днів і за 3 тижні зайняли всі Балкани, я знаю, що протягом 6 тижнів німці опиняться в Москві і повністю розійдуть Росію".¹⁷

Тому не випадково для вступу Угорщини на боці фашистської Німеччини була організована провокація: нібито радянські літаки 26 червня 1941 року бомбардували міста Кошице, Мукачево та інші. Але начальник аеродрому в м.Кошице полковник авіації Адам Круді у зв'язку з цим відправив угорському уряду письмове донесення про те, що місто бомбардували не радянські, а німецькі літаки з радянськими розпізнавальними знаками. Маючи в кишені таке повідомлення, прем'єр-міністр Л.Бардоші 24 червня на засіданні угорського парламенту оголосив війну Радянському Союзу.

І того ж дня угорські повітряні сили здійснили наліт на радянське місто Станіслав (тепер Івано-Франківськ) і одночасно сусідній війська перейшли радянський кордон. Це була група військ "Карпати", до складу якої входили 8 Кошицької (командир генерал Сомботтелі) і рухомий корпус (командир генерал Б.Міклош) і таким чином в кінці жовтня 1941 року на радянсько-німецькому фронті опинилося 84 тис. угорських солдат і офіцерів.¹⁸

При цьому угорські правлячі кола розраховували, що війна проти СРСР швидко закінчиться і участь Угорщини у ній буде настільки короткою, що "можна розраховувати на поступову демобілізацію угорських збройних сил через декілька тижнів, так що призовники запасу після мобілізації встигнуть повернутися додому ще до періоду збирання врожаю".¹⁹

Виявлені і такі особи, які не бажали туди їхати. Ось вирок Дебреценського крайового суду у справі мешканця м.Чоп І.Бочкая (51 рік), який нібито підбурював людей до повалення законного державного та суспільного ладу". Перед районним нотарем 20 червня 1941 року він заявив: "Якого бога забирають мене на військову службу вже третій раз. І саме тоді, коли міг би працювати по своїй малярській спеціальності... Я у війні не буду стріляти в росіян... Я знаю, куди треба повернути зброю, якщо повезуть мене на фронт".

Серед мобілізованих в угорську армію у 1941 році було багато закарпатців, яких у її складі відправили на радянсько-німецький фронт. Крім охоронних комунікацій, угорські війська брали участь і в боротьбі з українськими партизанами. Щоб не воювати проти своїх братів, закарпатці здавалися в полон і брали участь в антифашистських мітингах, а при відповідних обставинах переходили

на бік підпільників і партизанів, або Червоної армії. Для підтвердження цього варто навести конкретні факти таких дій.

І.І.Капітана з с.Ільниця Іршавського району мобілізували в угорську армію в 1940 році. У 1941 році після вступу Угорщини у війну проти СРСР його відправили на східний фронт. Зорієнтувавшись в обставині і не бажаючи воювати проти своїх братів, він задумав організувати перехід своїх земляків через лінію фронту на бік Червоної армії. Але групу з 13 солдатів викрили і кинули в п'орму. Через деякий час І.І.Капітана та інших з тюрми звільнили.

Враховуючи помилки першої втечі, І.І.Капітан у 1942 році відібрав 60 найбільш довірених воїнів з числа закарпатських українців і з цінними документами здійснив свій план. Тут він став перекладачем у 811 артилерійському полку, а згодом, як десантник різних партизанських загонів, тричі десантувався у тил ворога, у тому числі і в Закарпаття.²⁰

Недовго бували у складі угорського війська і уродженці Мукачівського району, зокрема, Юрій Бобуський, Ілля Ковбин, Юрій Королевич, Василь Дуканинець із с.Страбичова, Іван Варга, Петро Керекеш із с.Великі Лучки, Павло Волошин з хутора Вербник-Домбоки, Михайло Лещинець та інші.

У 1941 році на радянсько-німецький фронт в складі угорської військової частини потрапив А.І.Кривуляк родом з м.Виноградів. Він тут же почав шукати зв'язків з партизанами. І така нагода трапилася. Йому вдалося зв'язатися з народними месниками першої Курської партизанської бригади. Будучи помічником коменданта охорони залізничного вузла станції Дерюгіно, він допомагав партизанам виконувати бойові завдання, давав їм графіки руху поїздів та іншу цінну інформацію, попереджав їх про організовані проти народних месників каральні експедиції.

Під час однієї операції (13 жовтня 1942 р.), коли партизани підірвали міст і 5 км залізничного полотна, А.І.Кривуляку загрожувало викриття. Тому він своєчасно після цієї операції перейшов у партизанський табір. В той час на будинках залізничної станції з'явилось таке оголошення: "Хто спіймає Андрія Кривуляка, видасть його живим або мертвим, - одержить винагороду 25 тисяч рейхсмарок".²¹ На рахунку А.І.Кривуляка було чимало конкретних героїчних справ, здійснених на курській землі.

На території України в м.Проскурів (тепер Хмельницький) у січні 1942 року дезертирували із 124 угорської дивізії євреї

М.Духбидер, І.Вайс та А.Фельдман, але вони були схоплені і засуджені військовопольовим судом за зв'язок з партизанами.

У 1942 році у складі угорської армії потрапив під Воронеж (Ковчук з Великого Бичкова, 28 січня 1943 року з групою угорських солдат він перейшов на бік Червоної армії.²² Так зробив і Михайло Ширинський з с.Доманинець Ужгородського району.²³ Потім вони вступили в Чехословацькому армійському корпусі. У 1942 році на радянсько-німецький фронт був вивезений і О.Ковач з Ужгорода, який тут же перейшов до партизанів.²⁴

У січні 1942 року на території СРСР відбулися перші збори угорських військовополонених, які звернулися до угорського народу із закликом вийти із війни, а солдатам переходити до партизан. Заклик був опублікований в газеті "Правда", а потім листівка з матеріалами цих зборів була поширена як серед угорських солдат і офіцерів на фронті, так і на території самої Угорщини. Після цього виявлено цілий ряд фактів переходу закарпатців до радянських партизанів.

Тут варто вказати й на те, що на бік партизанів переходили не лише закарпатські українці, але й закарпатські угорці і євреї, які були відправлені на східний фронт. Серед них опинився і Габор Туровці з с.Мала Бийгань Берегівського району. З групою угорських солдатів він перейшов у славетне партизанське з'єднання Сидора Ковнака. Тут він служив у штабі, писав листівки угорською мовою із закликом переходити до партизанів, а також перекладав захоплені у ворога документи.

Під час рейду народних месників на Правобережжя України в 1942 році взвод саперів під командуванням Габора Туровці здійснив на залізницях цілий ряд успішних бойових операцій. Та під час однієї з них група партизанів опинилася в скрутному становищі, а сам командир потрапив в полон. В окупованому Києві рішенням угорського військового трибуналу Туровці був засуджений до розстрілу і вирок тут же, 28 листопада 1942 року, був виконаний.²⁵

У квітні 1942 року уряд М.Каллаї направив на радянсько-німецький фронт 2-у угорську армію, у складі трьох корпусів і 9 піхотних дивізій. Це було приблизно 200 тисяч солдат і офіцерів. У 1943 році тут уже було 9 бригад (5 - на території України, 4 - на території Білорусії), які призначалися не лише для несення окупаційної служби, але й використання в бойових операціях.²⁶

З 12 до 14 січня 1943 року війська Воронежського і Донбаського фронтів завдали важкого удару по 2-й угорській армії і розгромили 7,12,20 дивізій. Тоді загинуло 80 тисяч солдат і офіцерів, 63 тисячі були

поранені або потрапили в полон. Це складало 70-80 відсотків усього складу угорської армії і 75 відсотків матеріальної частини.²⁷

Наскільки становище угорської армії було катастрофічним, свідчить наказ командуючого 2 угорською армією генерала Яні від 24 січня 1943 року, який нібито прагнув навести порядок у військах. Ось слова із наказу: "Хай кожний знає, я нікого і ні під будь-яким видом - чи то хвороба, поранення або обмороження, не відпущу звідси. Наказую зосередитися всім у районі положеного збірного пункту, де буде проведене переформування, і залишатися там до виздоровлення або смерті. Наказую найтвердішою рукою встановити порядок і залізни дисципліну. Тих, хто не підкоряється, розстрілювати на місці. Я буду пред'являти найвищу вимогливість навіть до обморожених солдатів... Треба мати на увазі, що у харчовому постачанні будуть введені значні обмеження. На постачання у першу чергу мають право ті, хто воює на передовій, а ті, хто залишив свій бойовий пост і відсилюються на збірному пункті, в тилу, хай буде задоволеним, якщо одержить рівно стільки, щоб не здохнути з голоду".²⁸

У 1943 році здалися в полон і євреї Маркус Шаламон та Андрій Якубович з Ужгорода. Спочатку вони стали слухачами антифашистської школи в Івановській області Російської Федерації. Потім їх шляхи розійшлися. М.Шаламон у 1944 році пройшов спеціальну підготовку у с.Обарово Ровенської області і був включений в партизанський загін Дюла Усти, який десантувався на Закарпатті і проводив бойові операції в селах Іршавського району до з'єднання з частинами Червоної армії.²⁹

Андрій Якубович із Івановської школи був переведений в Красногорську антифашистську школу Московської області, після закінчення якої був направлений у партизанський загін Р.Сатановського, а згодом - у партизанський загін Олександра Тканка, який діяв на території Закарпаття. Командир з'єднання дав блискучу характеристику Якубовичу, як командир спеціального взводу підривників.³⁰

На радянсько-німецькому фронті опинився і Дюла Усти з с.Луг Березівського району. У січні 1943 року він не потрапив в полон, а з своїми однодумцями солдатами просто дочекався приходу радянських військ, які наступали під Воронежем між Алексєєвкою і Острогжеськом. Після цього перебував у Моршанському і Южєвському таборах військовополонених, звідки направився в Красногорську антифашистську школу. Тут навчання тривало півроку.

З групою угорських антифашистів під керівництвом Шандера Готраді Дюла потрапив у партизанське з'єднання Олексія Федорова для набуття відповідної практики. Згодом, у 1944 році, він очолив угорський партизанський загін в Закарпатті під назвою ім.Ференца Рачи.³¹

З угорської армії до партизанського з'єднання Сидора Ковпака потрапило ще у 1942 році 8 закарпатських українців і угорців в Карпатських лісах. 27 липня 1943 року під час відомого Карпатського рейду з'єднання Ковпака всі 8 чоловік були відправлені в Закарпаття. Командир з'єднання Семен Руднев писав, що їм дали по гвинтівці, по 50 гранат, по 2 гранати, по 10-15 метрів мануфактури, масла, хліба, цукру. Видали їм довідки. У ротях зробили проводи".³² Але після переходу угорського кордону всі вони в районі села Водиця Радянського району були арештовані.

Частина закарпатських інтелігентів, які перейшли на бік Червоної армії уже в 1944 році, у військових частинах ставали найбільшого перекладачами, бо знали різні іноземні мови, в тому числі і угорську. Це можна сказати про Андрія Ігната, Миколу Лелекача, які згодом працювали доцентами Ужгородського державного університету, Михайла Григу, родом з с.Нанково Хустського району, який в період угорської окупації працював викладачем Хустської й Ужгородської гімназій, Миколи Пацкина, випускника Хустської гімназії, Йосипа Кадара та інших.

В роки угорської окупації страхітливих репресій зазнало єврейське населення Закарпаття. З самого початку угорський уряд прийняв ряд антисемітських законів. Зокрема 26 жовтня 1939 року міністр внутрішніх справ Угорщини повідомив підзупанів про введення одного з них в дію. Згідно закону від 1939 року всіх євреїв треба було звільнити з роботи з остаточним розрахунком до 1 січня 1943 року. В першу чергу звільнялися з роботи сільські і районні нотарі з числа єврейської національності. Закон проголошував, що євреї не можуть працювати на державній, муніципальній, сільській та інших службах.

Перша хвиля репресій проти єврейського населення відбулася в 1941 році в розпал війни фашистської Німеччини проти Радянського Союзу. Тоді, у червні-серпні із Закарпаття вивезли близько 20 тисяч євреїв у розташування 18-ї німецької армії в район Кам'янець-Подільська, зокрема тих, хто не підтвердив угорського громадянства. За розпорядженням есесівців на березі Дністра було розстріляно близько 11 тисяч чоловік.³³

Однією з форм переслідування євреїв угорським окупаційним режимом стало видворення їх з краю, зокрема тих, що народилися на території Західної України і Польщі і не мали угорського підданства. Ця акція розпочалася відразу після встановлення на Закарпатті окупаційного режиму. Проте це свідчать численні приклади з кримінальних справ євреїв, засуджених за нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в СРСР.

Переважає більшість таких євреїв потрапила на Закарпаття, яке входило до складу Чехословаччини, ще на початку 20-х років. Коли в 1938 році міста Ужгород, Мукачєво і Берегове перейшли до Угорщини згідно Віденського арбітражу, а в березні 1939 року і вся Карпатська Україна, то іноземні піддані, зокрема євреї опинилися у складі Угорщини. Ось конкретні приклади їх видворення.

Єврей А.Х.Ізгур народився в Мінську в Білорусії. Його мати вийшла заміж за військовополоненого Йосипа Мілера родом з Мукачєва, який привіз сюди дружину із сином. В 1938 році його, як іноземця в Мукачєві спочатку оштрафували на 20 пенге і пояснили, що йому дозволено жити на території Угорщини лише тимчасово. 5 жовтня 1939 року його, як допризовника за симуляцію військової служби арештували (він давчі на тиждень повинен був ходити на заняття з військової справи).

Після трьохтижневого утримання під вартою і оформлення відповідних документів А.Х.Ізгура 26 листопада 1939 року передали прикордонній угорській охороні, три солдати якої повели його до угорсько-радянського кордону. На їх питання він відповів, що переходити в СРСР не хоче, але нічого не може зробити, бо його видворять на цю територію.

На слідстві він розповідав так: "Солдати пожалали мене, а коли підійшли впритул до кордону, всі дуже часто зупинялися, прислуховувалися, твердили, що червоні прикордонники - дуже недобрый народ, і що у них дуже важко перебратися через кордон. Тому вже на кордоні мені порадили піти трохи вправо, щоб не натрапити на охорону і не вернутися назад на угорську територію. Мене попередили, щоб я шов спокійно і остерігався "червоних прикордонників".³⁴

Раніше, коли він листувався з бабкою і тіткою, які жили в Саратові, намагався через консульство СРСР в Чехословаччині одержати документи на виїзд в СРСР, але йому відмовили, як й іншим, хто за кордоном жия більше 10 років, мовляв, за втрату права повернутися додому як радянський громадянин.

Тепер його відправили в Радянський Союз і тут його судила особлива нарада при НКВС СРСР 26 червня 1940 року на 5 років ув'язнення, хоч максимальний термін за нелегальний перехід кордону становив 3 роки поземного ув'язнення. А.Х.Ізгура відправили у в'язницю, де сліди його зникли, бо у справі нема відомостей про його звільнення або смерті.

Микола Юрійович Середич народився в с.Нижня Яблонка Тернопільського району Львівської області. В 1921 році, як солдат української армії, він опинився в Ужгороді. До Польщі не бажав повернутися через переслідування. Жив в Ужгороді й після угорської окупації. Згадуємо його тут тому, що з ним у вересні 1940 року арештували і єврейські сім'ї, і 13 вересня разом з Янкелем Сосною, його дружиною і 5 дітьми та ще трьома євреями посадили у дрезину, вивезли до Ужжа Великоберезнянського району і поведи до кордону, направивши їх на той берег. Серед них була і Ш.Ш.Келлер, мешканка Ужгорода, засуджена на 5 років і відправлена в Удонський табір, де її сліди загубилися. Кримінальних справ на інших вищезгаданих євреїв не виявлено.

Не бажав переходити в СРСР і Абрам Зінгер, мешканець Ужгорода. Але його мати народилася в м.Турки Львівської області, тому і його видворили із Угорщини. Перший раз його викликали в поліцію 16 квітня 1941 року, де йому запропонували протягом 30 днів покинути країну. Без документів він не насмілювався самостійно перейти кордон.

Другий раз його викликали 24 липня того ж року й спитали, чому в назначений йому строк він не покинув Угорщину. А.Зінгер відповів, що без документів не міг цього зробити. Тому його через три дні самі поліцейські переправлять. Спочатку затриманого відправили додому за своїми речами, а 26 липня - до лікаря для визначення стану здоров'я. А уже 27 липня у супроводі поліцейського А.Зінгера направили з Ужгорода в Ставне Великоберезнянського району, звідти в багажному вагоні до Ужжа того ж району. Там його передали місцевому поліцейському, який провів його на кордон і показав, куди треба йти на радянську заставу. Це було в районі села Сянки.³⁶

Із довідки для керівництва НКВС СРСР від грифом "цілком таємно" від 10 квітня 1941 року сержанта держбезпеки Єсипенка, який прищовав слідчим у Станіславському УНКВД, дізнаємося, що на території Угорщини існувала "державна угорсько-єврейська спілка - ОМЖЕ (Орсагош модьор-жідов едьєспідет), до якої входило бюро допомоги євреям "Партфого Іродо". Останнє через свого представника

Андрія Кіриша займався перевправкою євреїв з Угорщини в інші країни, зокрема в Радянський Союз.³⁷

Весною 1944 року на Закарпатті розпочався справжній геноцид проти єврейського населення. Одні з головних винуватців їх депортації були державні секретарі міністерства внутрішніх справ Угорщини Ласло Ендре і Ласло Баки, які розробили інструкцію про відправлення єврейського населення в гетто і табори. Спочатку вийшов наказ про те, щоб євреї нашивали на лацкан жовту зрку, потім - про обмеження їх пересування, далі під державний контроль бралися майно євреїв, а потім почалося їх виселення в гетто.

Газета "Карпати гірдо" 20 квітня 1944 року писала: "Кожний євреї, або особа, яку можна вважати таким, разом з членами сім'ї повинен знаходитися вдома". В Ужгороді гетто було розташовано на цегельно-черепичному заводі під відкритим небом, звідки всіх відправляли в німецькі концтабори.

За 10-15 днів до виселення в нотарські уряди всіх сіл і міст поступали розпорядження складати списки єврейського населення. Потім проводилися інструкції, як описувати майно, який порядок виселення, розподілялися обов'язки між працівниками. Для конфіскації майна створювалася спеціальна комісія із старости села або його заступника, одного-двох членів сільської управи та нотарського персоналу.

Конкретно виселенням єврейського населення займалися жандарми. Худобу і птицю зводили в одне місце і потім все це передавалося угорським військовим частинам. Інше майно розпродавалося. Така робота проводилася протягом декількох днів в залежності від кількості єврейського населення. І так було по всьому Закарпаттю в квітні 1944 року. Угорська влада тоді виселила із Закарпаття все єврейське населення. Організувала 12 гетто, а потім вивезла всіх в концтабори Німеччини.

Як жидось в гетто і концтаборі розповідав Герман Зоммер, колишній в'язень концтабору Освенцім, мешканець Ужгорода. Тоді на початку квітня 1944 року жителі міста готувалися до пасхи. "Раптом франці, - говорить Г. Зоммер, - якогось дня ми прокинулися на гроекіт у двері. Увійшли два угорські жандарми із списками в руках. Прочитали прізвище батька, матері, перелічили дітей і наказали за 10 хвилин усім зібратися. Взяти з собою дозволили одну валізу з найнеобхіднішими речами. Знявся дитячий лемент і плач. Нас вихали з квартири і погнали в колону, яка формувалася з євреїв, що проживали на нашій вулиці. Уся наша колона рухалася до цегельного

заводу по вулиці Минайській. Тут нас розмістили у тунельних печах, у яких випалювалася цегла. У кожен секцію печі вселяли по 4-5 сімей"³⁸

Звідси всіх вивезли в концтабір Освенцім, на воротах якого було написано: "Робота робить вас вільними". Потім всіх загнали в барак, наказали роздягтися догола, а потім перегнали в інший барак, де одержували одяг - шапку, дерев'яні черевикки, кожному на руках виступували номери. Були відділені жінки від чоловіків і останні направлені працювати на каменоломні, де перетягували величезні каміння на відстань до 150 метрів. Від непосильної праці, поганого харчування багато людей вмирало.

Гелла Клайн з Мукачева перебувала в концтаборі Біркенану. Вона згадувала: "Я вже собі не можу дозволити усіх радощів життя. Людина, яка втратила в тім покої восьмеро найближчих, найдорожчих, приречена на довічний жаль. Мені навіть не було дано поховати їх і поклонитися їх праху, бо його розвіяли з попелом і димом." Єдино, що їй пощастило, це вивести з фашистського концтабору свої перші і останні в житті невольниччі поетії.³⁹

Згідно обліку обласної надзвичайної комісії, який проводився після визволення Закарпаття в 1944-1945 роках, було названо таку цифру єврейського населення в краї - 112500 чоловік. В концтаборах Освенцім, Дахау, Біркенану, Бухенвальд та багатьох інших було знищено 104177 чоловік.⁴⁰ Правда, зустрічаються й інші цифри, трохи менші, ніж тут вказані. Так, в матеріалі "В обласній надзвичайній комісії", надрукованому в обласній газеті, було сказано, що в 1944 році в гетто загинуло 94736 євреїв, з яких знищено 85507 чоловік. Важко сказати, які з цих цифр найбільш точні, бо додаткових матеріалів і списків євреїв ще не виявлено.

Не можна оминати і питання військовослужбовців угорської армії, наших земляків, яких угорське військово командування мало всі підстави розстріляти. Але не зробило цього лише тому, що вони після вступу радянських військ на територію Закарпаття восени 1944 року дезертирували з угорської армії і розійшлися по домівках. Після цього вони пройшли відповідну перереєстрацію по місцях постійного проживання, потім були ізольовані військами НКВС і відправлені в табори військовополонених, зокрема у Свалявський та інші.

Так, за період з 18 листопада по 16 грудня 1944 року відповідно до постанови військової ради 4-го Українського фронту №0036 від 13 листопада того ж року військами НКВС було вилучено із своїх домівок і ізольовано в табори військовополонених 22.951 чоловік, з них 14.202

- колишні солдати, сержанти і офіцери угорської армії і 8.564 так звані військовозобов'язані угорської і німецької національності від 18 до 50 років.

Ця категорія військовослужбовців і військовозобов'язаних була нещадно використана командуванням фронту і залізничних військ НКВС на відбудові залізниць Лавочне-Свалява-Мукачєво-Чоп, а також Хирів (Львівська обл.)-Загуж-Липкув(Польща)-Гумєнне (Словаччина).

Навіть представники органів НКВС змушені були визнати, у яких нелюдських умовах використовувалася праця тих військовослужбовців і військовозобов'язаних на згаданих відбудовчих роботах. При цьому часто без належного одягу і взуття, у голоді і хворобах. Вони помирали від виснаження і непосильної праці. Це теж були жертви війни і їх прізвища мають знайти своє місце у Скорботній Книзі.

1. Меморандум його превосходительству пану Іоакиму фон Ріббентропу, міністру закордонних справ у Берлін // Молодь - Україні. Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету. Т.1.- Ужгород, 1994.- С.15

2. Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. - Москва, 1962.-С.172

3. ДАЗО, ф.2558, оп.1, спр.6001, арк.12-13

4. Там само, спр.1234, арк.49

5. Венгрия и вторая мировая война. - С.189

6. ДАЗО, ф.2558, оп.1, спр.3878, арк.23

7. Там само, спр.4749, арк.19-20

8. Там само, спр.1427, арк.11

9. Венгрия и вторая мировая война. - С.205

10. ДАЗО, ф.2558, оп.1, спр.4196, арк.153-154

11. Там само, спр.1184, арк.340-341

12. Там само, спр.3532, арк.13-14

13. Там само, спр.4630, арк.15

14. Там само, спр.3773, арк.15-16

15. Там само, спр.4560, арк.16

16. Там само, спр.4200, арк.49

17. Венгрия и вторая мировая война. - С.246

18. История Венгрии в трех томах. Т.III.- Москва: Наука, 1972.- С.364

19. Венгрия и вторая мировая война. - С.253

20. Довганич О.Д. Капітан Іван Іванович // Борці-антифашисти.- Ужгород: Карпати, 1988.- С.158

21. Там само. - С.187-188.

22. Dejiny Slovenskeho narodneho povstania 1944. Encyklopedia SRN. 5 zväzok. - Bratislava: Pravda, 1984. str. 48

23. Там само.- С.391

24. Там само.- С.250

25. Madder szabadsagharcosok a fasizmus Men/ Dokumentumok a madder antifaszista Menállási mizdalom történetéből. 1941-1945. - Budapest: Zzindi katonai kiadó, 1969. - 111,119 old.

26. Каллаи Дюла. Движение за независимость Венгрии 1936-1945. - Москва: Прогресс, 1968. - С.154

27. История Венгрии в трех томах. Т.3.-С.384

28. Каллаи Дюла. Движение за независимость Венгрии 1936-1945.-С.154-155

29. Ротман М.Е. Шаламон Марк Йонашович // Борці-антифашисти. -Ужгород:Карпати, 1988. - С.40

30. Ротман М.Е. Якубович Андрій Йосипович // Борці-антифашисти. - С.427

31. Довганич Е.Д., Ротман Н.Е. Имени Ференца Ракоци. - Ужгород: Карпати, 1995. - С.212-213.

32. Руднев С.В. Легендарный рейд. Дневник о Карпатском рейде. Письма. - Ужгород: Карпати, 1967. - С.75-76

33. Nepszabadság (Budapest). 1959/- november 8.

34. ДАЗО, ф.2558, оп.1., спр.3811, арк.19-20

35. Там само, спр.1478, арк.15-37

36. Там само, спр.3674, арк.18

37. Офішинський Р. Нелегальний перехід угорсько-радянського кордону в 1939-1941 роках. - Ужгород, 1993. - С.67-68

38. Новини Закарпаття, 1994. - 19 квітня

39. Там само.

40.Шляхом Жовтня. 36 документів.Т.6.-Ужгород: Карпати, 1965.-С.386

41. Закарпатська правда, 1946.-7 травня